

Lykkemagere og civilisationsskabere i 1700-tallets Danmark

Alex Wittendorff

Fortid og Nutid, december 2003, s. 283-289

En anmeldelse af Palle Ove Christiansen: *Lykkemagerne. Gods og greve, forvalter og fæster i 1700-tallets verden* (Gyldendal, 2002, 261 s., 269 kr.) med særligt henblik på den her anvendte genres egnethed til formidling af historisk viden og bogens bidrag til forståelse af den komplicerede proces, der i dele af Europa førte fra den gamle magisk-religiøse forklaringsramme til den "moderne".

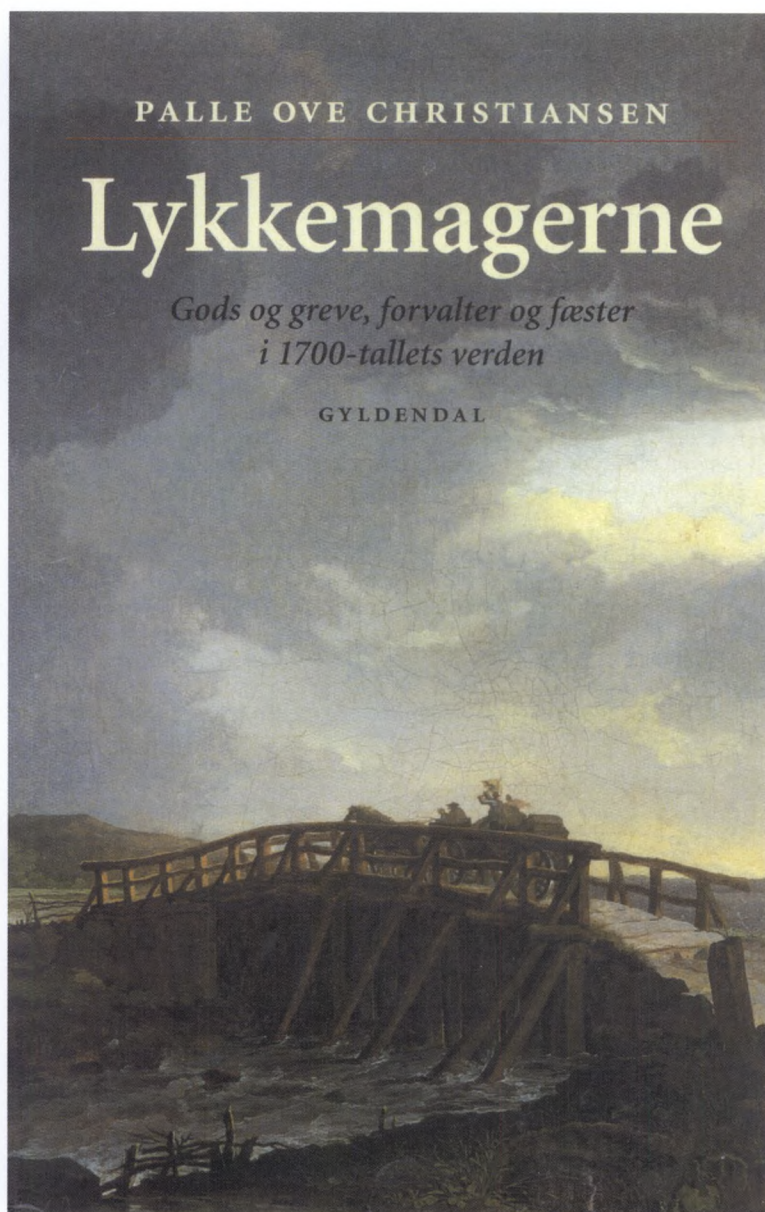
Alex Wittendorff, f. 1932, lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet 1968-1999. Dr. phil. 1973 på afhandlingen *Alvej og kongevej*, der omhandler samfærdselsforhold i Danmark ca. 1500-1700 i kritisk fortsættelse af Troels-Lunds og Hugo Matthiessens kulturhistoriske studier. Har bla. skrevet *Rejsen mod virkeligheden, den europæiske forestillingsverden fra reformationen til nutiden* (1986), *Tyge Brahe* (1994) samt bind 7 om 1500-tallet i Gyldendals og Politikens *Danmarkshistorie* (1989, rev. udg. 2003).

Palle Ove Christiansen, som er direktør for Dansk Folkemindesamling, udsendte i 1996 doktordisputatsen *A Manorial World*. Den handler om kulturelt særpræg og kulturelle forskelle mellem herskab, bønder og andre beboere på det midtsjællandske gods Giesegaard fra midten af 1700-tallet til slutningen af 1900-tallet. Det er en strukturanalyse af forandringer og livsformer med udgangspunkt i de forskellige grupperes sociale og økonomiske vilkår. Forfatteren siger selv om den, at den er et barn af den sene modernisme i humanvidenskaberne, som med anvendelse af begreber fra psykologi, økonomi, politologi, sociologi eller antropologi har forsøgt at modernisere humaniora ud fra samfundsvidenskabelige idealer. Og han tilføjer: "*Troen på alene at kunne beskrive menneskelige fænomener med modernismens skarpe begreber er imidlertid i de sene-*

re år kommet under kritik, specielt i udlandet."

Disse ord falder i et lille afsnit, *Om bogen*, der står bagest i den bog, der her skal omtales. Det havde måske været praktisk, hvis det havde stået først i bogen, så læserne vidste, hvad de gik ind til. Det fortæller nemlig om bogens noget usædvanlige karakter.

Forfatteren vil vende tilbage til "*de gamle kulturhistorikeres kontekstuelle fortællinger*" for igen at kunne beskæftige sig med de temaer omkring oplevelse, nærvær og følelse, som de gamle kulturhistorikere skrev om, men som efter forfatterens mening er gledet ud som følge af "*et moderne videnskabs-syn*". Emnet er for så vidt det samme som i disputatsen: kulturelle særpræg og kulturelle forskelle, sammenhængen mellem livssituation og mentalitet, men indfaldsvinklen, fremstillingsformen, genren er en anden.

*Lykkemagerens omslag
prydes af J.C.Dahls
maleri: »Broen over Tryg-
gevælde Å med Udsit til
Køge«, ca. 1815. (Udsnit).
Statens Museum for
Kunst.*

Nu kan det i høj grad diskuteres, om det er pga. det moderne videnskabssyn (hvad dette upræcise udtryk så ellers måtte dække over), at de nævnte temaer hos de fleste gled i baggrunden i den tid, da folk som Erslev og Arup satte standarden. Det er rigtigt, at hvis man alene opfatter en rendyrket empirisme og positivisme og forestillingen om, at begreberne skal snøres

ind i "eksakte" definitioner som identisk med det moderne videnskabssyn, så er det noget, der let stiller sig i vejen for erkendelsen af de grundlæggende menneskelige forhold og følelser, som ikke står i kilderne, og som ikke umiddelbart kan belægges med fodnoter. Men spørgsmålet er, om det behøver at være sådan. For at sige det kort og brutalt: Var Troels-Lund, som

både forfatteren og jeg beundrer og værdsætter, blevet en dårligere historiker, hvis han havde haft sans for det repræsentativitetsproblem, som kildekritikerne gjorde så meget ud af? Var *Dagligt Liv i Norden* blevet ringere, hvis vi var sluppet for hans generaliseringer fra nogle få kilder om adelens liv til hele befolkningens tanker og følelser? Jeg tror det ikke, og hermed være antydet det efter min mening væsentlige, at det ikke er et enten-eller, men et både-og. Man kan sagtens lade sig inspirere af psykologi, antropologi og meget andet værdifuldt og foretrække åbne, dialektiske begrebsbestemmelser frem for "eksakte" definitioner uden derfor at kassere de indsigter, der førte til bruddet med det, der var før Erslev og hans læremestre. Jeg finder dette synspunkt bekræftet af en lang række forfattere fra det 20. århundredes sidste halvdel, som faktisk har skrevet om oplevelser, nærvær og følelser, uden på nogen måde at bryde med et moderne videnskabsyn.¹

Men nu har Palle Ove Christiansen altså skrevet denne bog, hvor han søger at gå nye veje. Han fortæller, at da han var færdig med kladden til *A Manorial World*, tonede begrænsningerne i denne fremstillingsform frem, og tanken om at udnytte stoffet på en anden måde opstod. *Lykkemagerne* er på den ene side en bog om livet og livssynet inden for og imellem tre-fire kulturelle miljøer i 1700-tallet, oplysningens og reformernes tid (tidsperspektivet er altså beskåret i forhold til disputatsen), og på den anden side et bidrag til debatten om, hvordan vi foretager sådanne analyserende beskrivelser og fortolkninger. Meningen er på eksperimenterende vis at forsøge at generobre nogle af de sider at kulturforskningen, som vi efter forfatterens mening "*lod glide os af hænde i troen på, at udviklingen af de videnskabelige begreber alene kunne klare problemerne*". Men han tilføjer denne væsentlige betragt-

ning: "*Samtidig står bogen imidlertid også i gæld til de konstruktioner og erfaringer, der er produkter af den moderne videnskabelige stræben, som ingen kan smyge af sig og derfor må lære at omgås med både åbenhed og skepsis.*" Som antydet ovenfor finder jeg det langt fra ønskværdigt at forsøge at smyge nyvundne indsigter af sig. Jeg anser dem tværtimod for nogle af forudsætningerne for det, forfatteren ønsker at opnå, og man kan måske opfatte de citerede ord som en – om end tøvende – tilslutning til det her anførte.

Det følgende er nogle overvejelser over, hvordan forfatteren søger at realisere sin hensigt, over fordele og ulemper således som de forekommer at træde frem ved dette modige eksperiment med en helt anden genre end dem, vi er vant til. Er den skønlitterært inspirerede stil den mest hensigtsmæssige til erkendelse og formidling af disse væsentlige sider af menneskelivet? Men først et par ord om bogens opbygning.

Bogen er centreret omkring en række personer fra vidt forskellige sociale miljøer og med deraf følgende forskellige livssituationer og mentalitet. Der er den noget slatne greve Frederik Christian Schack, stærkt præget af sin energiske bedstemor og med store økonomiske problemer. Hans livsstil var mærkværdig i bøndernes øjne – skulle han have økonomiske problemer og måtte spare, når han købte silkestoffer og billeder med nøgne mennesker på. De forstod ikke, at han måtte låne til terminerne og samtidig opretholde en nødvendig livsstil, der havde at gøre med hans anseelse blandt standsfæller og ved hoffet.

Hovedpersonen i bogen er dog forvalteren, den bondefødte Søren Klestrup, der i øvrigt er kommet med i *Dansk biografisk Leksikon* fordi han ud fra sit store kendskab til de faktiske forhold imødegik gehejmeråd Wedel-

Jarlsbergs beklagelser over den tåbelige og overdrevne reformtrang, og dermed var med til at indlede den litterære fejde om landboreformerne. I Christiansens bog er han en gennemgående figur, oplysningens og fornuftens talerør, formet mentalt af sin placering mellem herskabet og beboerne på godset: gårdmændene, husmændene og landarbejderne. Hans virke har afsat mange kilder – indberetninger, breve, regnskaber, opgørelser og andet. Og så er der det store flertal, bønderne, hvoraf vi møder nogle navngivne, som der kan tegnes et billede af, men som forfatteren ellers overordnet deler i to hovedtyper: de stræbsomme og de fatalistiske, som begge præger livet i landsbyen og gensidigt er med til at skabe rammerne for hinanden. De fatalistiske mente nok, at gården var nødvendig, for at de kunne overleve, men den var ikke meningen med tilværelsen. De søgte så godt de kunne at nyde livet og hoppede i alle henseender over, hvor gærdet var lavest. Lykkemagerne er Klestrup og de stræbsomme bønder, som vil ud af fattigdommen og forme deres egen fremtid og er villige til at tage det hårde slid på sig, rive deres gård i landsbyen ned og genopføre den ude på marken, pløje nyt land og hvad der ellers skulle til. Og så er der bogen igennem skildringer af talrige sider af dagliglivets forhold. F.eks. af bondestuen, hvor det gjaldt om at holde på varmen og finde sig i hørmen, og den tanke lanceres, at når skribenter jamrede over bøndernes medfødte sløvhed, så kunne det i virkeligheden hænge sammen med, at når seks-otte mennesker sad i et lille rum, afgav deres udånding så meget kuldioxid, at det uundgåeligt måtte påvirke deres åndedrætscentre.

Det skulle gerne hermed være mere end antydnet, at bogen er fuld af viden og indsigt og tænksomme overvejelser om det bondesamfund, forfatteren har studeret så flittigt, og første del af det

tidligere nævnte program – at det skulle være en bog om livet og livssynet inden for og imellem de kulturelle miljøer på godset – er til fulde opfyldt. Anden del af hensigten med bogen – at den er et indlæg i debatten om hvordan vi bedst foretager sådanne beskrivelser og fortolkninger og fremstiller dem for læserne – kan der være grund til nogle overvejelser om, som naturligvis må være meget subjektive og fremføres med største respekt for den forfatter, der her har vovet pelsen for at tilbageerobre og udbygge nogle tabte bastioner i kulturskildringerne.

Bogens sproglige ikklædning og dermed også den erkendelsesform, der er benyttet, er i høj grad inspireret af skønlitteratur og ligger måske en Martin A. Hansen eller en Thorkild Hansen nærmere end en Troels-Lund. Det giver nogle problemer, når en mere faktuel viden skal formidles i en toneart, der er lagt an efter stil og stemning. Det ses især i brugen af fodnoter, der virker som stilbrud, samtidig med at de er nødvendige, hvis læseren skal kunne forstå, hvad det hele går ud på. Landgilde nævnes s. 31, og hvis man ikke ved, hvad det er, må man til noten, hvor man får en saglig-nøgtern forklaring. Det samme gælder indfæstning, hvor man også må til noten for at få besked. Den slags kunne Troels-Lund ubesværet inkorporere i sin tekst. Det virker også som et stilbrud, når man s. 123 møder begrebet social hukommelse og så må i noten for at få at vide, hvad forfatteren ikke mener og hvad han mener med dette begreb. Der er en del af den slags, det ligger så at sige indbygget i genren, og det gør bogen svær at læse for den, der vil vide besked og ikke blot nyde stilen og forfatterens behandling af sproget, som virkelig er en nydelse. Bogen bevæger sig så at sige på tre planer: et poetisk-fortællende, et faktisk-kognitivt, der ofte må tage fodnoter til hjælp, og et ganske højt teoretisk-ab-

strakt og forskningshistorisk, der altid må bringe sine forklaringer i noterne. Eksempler på det sidste kan man finde s. 258, note 31 og s. 259, note 3. Sådan fordrer stilen det, hvis det ikke skal blive ren fiktion, og det er ikke forfatterens mening.

Der er også andre vanskeligheder ved den poetiske stil. Kapitel 12, Natten, er en stemningsmættet skildring af den smukke sommernat: "*Langsomt trækker månen sit hvide segl tilbage. Krybdyrene i vandgrøfterne tier et øjeblik, så tager koret fat igen. De kvækker i lange bølger.*" (s. 93). Man ser dem for sig, de kvækkende snoge og firben. Det er overraskende, så meget mere som ordet padde var velkendt i samtiden, så der er altså ikke tale om at gå ind i tidens sprog. Ordet paddepyt, som der her er tale om, forekommer hos Arild Huitfeldt.² Ordet krybdyr forekommer mig bekendt ikke i tidens kilder, her før Linnés inddeling af hvirveldyrene blev almindelig kendt. Det er bare et eksempel på, at den slags bliver mere forstyrrende, når stilen lægges så højt.

Til stilen hører også alt det, man kan udlede af det ifølge billedteksten eneste kendte billede af Søren Klestrup, som bringes s. 33. I billedteksten siges det forsigtigt, at "*portrættet synes at vise flere af de træk, som vi kender fra hans daglige virke*". På s. 37 kan forfatteren sige mere om manden ud fra portrættet: "*Den unge Klestrups skikkelse virkede spænstig, og ansigtet var glatraget med højt hvælvede bryn over de milde øjne. Underansigtet var tungt uden at være plumpt. Normalt lå der omkring hans mund et lille smil, men det var også en mund, der kunne svare igen, når det var nødvendigt.*" Her henvises der nu til et portræt i *Årbog for Sorø Amt 1963*, men det er det samme billede, som forfatteren selv har s. 33 – en af de små uregelmæssigheder vi alle laver. Man kan mene forskelligt om mulighederne for

at udtale sig om en persons skikkelse ud fra et brystbillede eller udlede karaktertræk af portrætter. Vi var en del, der fik os en skræk i livet desangående, da Else Kai Sass i 1970 påviste, at et maleri i London, som man hidtil havde ment forestillede Frederik 1., i virkeligheden var et tidligt portræt af Christian 2.³ Få år før havde Johan Hvidtfeldt i *Politikens Danmarkshistorie*⁴ gengivet billedet som forestillende Frederik 1. og skrevet om det: "*Maleriet giver et ganske godt billede af den tillukkede, tænksomme politiker, der i en vanskelig tid med stadig truende borger- og bonderevolter og gærende luthersk bevægelse klogt manøvrerer uden om åbent oprør.*" Det være ikke dermed sagt, at man ikke kan bruge portrætter til noget, og billedet af forvalter Klestrup er sikkert ægte nok, men vi er altså nogle stykker, der godt kan nyde de poetiske sving i sådan en billedtolkning, men nødig vil fæste lid til dem. Og pointen er, at forfatteren fuldt ud kunne have karakteriseret Klestrup, selv om han her havde undladt at smygge indsigterne "*fra den moderne videnskabelige stræben*" vedrørende billeder som kilder af sig og afstået fra at vende tilbage til romantiske spekulationer om den slags.

Men trods problematiske ting af den art, som er nævnt her, er bogen et godt eksempel på mikrohistorie, der i modsætning til megen traditionel kulturhistorie lægger vægt på at se den "store" historie manifestere sig i den "lille". Det ses ikke mindst i sjette del: *Forstandens lys*, der begynder med et kapitel om *Det europæiske menneskes udfrielse fra sin fortid* og fortsætter med kapitler om baronen og forvalter Klestrup.

Der indledes med et citat på tysk af Lessing. Oversættelsen, som står i noten, lyder: "*Gennem enhver meningsudveksling bevæger sandheden sig endnu et skridt fremad*". Forfatteren

bruger citatet som udgangspunkt for nogle overvejelser om karakteren af Oplysningstiden, som han mener var *“den tid hvor kritisk undersøgelse, fornuft og forstand blev hamret fast som det, der skulle gælde evigt”*. Vist så, men det var vel netop karakteristisk for tiden, at de, der bar den igennem, ikke mente, at det, der kom ud af de kritiske undersøgelser, nødvendigvis var noget, der ville gælde evigt. En af de store forløbere og forudsætninger for Oplysningstiden, Galilei, siger om sin ven Johannes Kepler, at han var *“en mand, der elsker sandheden højere end sine egne meninger”*.⁵ Naturligvis har man altid kunnet spørge, hvad sandheden er, og fejltagelserne har været legio i menneskers søgen frem mod noget, der var mere sandt end det, de mente i forvejen. Men det var vel netop denne holdning til sandhedsbegrebet, der var det afgørende. Det er nok rigtigt, som forfatteren skriver, at det var *“vanskeligt at leve med, at sandhederne også kunne skifte fra århundrede til århundrede, fra generation til generation eller måske endnu hurtigere”*. Det er uden tvivl baggrunden for, at begrebet “evigt virkende naturlove” efterhånden kom til at spille en stor rolle i den almene debat og den almene bevidsthed. Her var noget sikkert og stabilt midt i alle forandringerne. Det er derimod mere tvivlsomt, når han vil bruge Newton som eksempel på, at man søgte noget, der byggede på uantastelig viden og logik. Det er nok mere den forestilling, der manifesterede sig, da den mere benhårde positivisme kom frem. Det er som bekendt i *Principia* (1686-87), Newton formulerede sin matematisk-fysiske beskrivelse af de forhold, der overalt eksisterer mellem stofflige legemer. Men indledningen til bogens 3. del er vigtig, for her formulerer Newton nogle almindelige principper for god videnskabelig metode, som vistnok senere blev noget overset, i hvert fald i de mere popu-

lære fremstillinger af disse sager. Et af Newtons principper lyder: *“I erfaringsvidenskaberne må vi betragte udsagn baseret på en almindelig induktion ud fra fænomenerne som fuldstændig eller næsten sande (...) indtil der dukker andre fænomener op, ved hvilke udsagnene enten kan gøres mere nøjagtige eller underkastes undtagelser”*. Det var som bekendt netop det, der omkring år 1900 skete med nogle af de newton'ske beskrivelser. Allerede for Tyge Brahe var det helt afgørende, at viden stadig skulle justeres ud fra nye observationer og nye teoretiske overvejelser. Disse menneskers søgen efter noget stabilt havde i hvert fald som forudsætning, at meningerne trods almenmenneskelig trang til orden og stabilitet ofte måtte vige for nye indsigter, og det er vel just det grundlæggende og epokegørende ved den nye tid i modsætning til tidligere, da der forelå faste dogmer, som man kunne blive – og blev – brændt for ikke at betragte som evige sandheder. Men det er rigtigt, at når videnskabelige indsigter er blevet omsat til almene forestillinger, er det ofte sket i form af en vis reduktionisme – et forhold det er værd at have i tankerne ved enhver beskæftigelse med den side af mentalitetshistorien.

Et af de store forklaringskrævende problemer i europæisk historie er vel netop det, der drejer sig om, hvordan det gik for sig, da de gamle magisk-religiøse forklaringsrammer langsomt og gradvist og med masser af komplikationer skiftedes ud med den “moderne”. I de almindelige overvejelser over disse spørgsmål synes det ofte at være en hæmsko, at man nærmest har vedtaget en fast afgrænsning af Oplysningstiden og lader den begynde engang i 1700-tallet, ligesom fokuseringen på den elitære side af sagen synes at skygge for nogle andre lige så centrale sider. Det forekommer mig at være et helt afgørende aspekt, at det var et hovedpunkt i 1600-tallet, at de

nye videnskabelige og tekniske landvindinger blev omsat til praktiske foranstaltninger, der som oftest førte til mærkbare forbedringer af befolkningens levevilkår. Naturvidenskabens forklaringsmåder fik efterhånden kød og blod i gennemgribende samfundsforandringer og skaffede sig langsomt plads i den almene bevidsthed på religionens bekostning. Herhjemme havde vi f.eks. Ole Rømer. Denne posthume elev af Tyge Brahe havde som medlem af det kongelige franske videnskabsakademi i Paris lært at lade det videnskabelige og det teknisk-nyttige gå hånd i hånd. Da Christian 5. kaldte ham hjem i 1681, blev han leder af en lang række samfundsvigtige reformer af teknisk art. Hertil hørte også kalenderreformen, hvor Danmark i året 1700 "afskaffede" 11 døgn og gik over til den gregorianske kalender, hvilket var en stor og betænkelig sag for mange, især fordi beregningen af påsken derved blev ændret.⁶ De mange reformer, der ændrede store dele af det, vi i dag kalder infrastrukturen, var alt sammen noget, der berørte befolkningens daglige liv og derved konfronterede den med den nye rationalitet og dens praktiske anvendelighed, selv om den måtte føre til svære anfægtelser i forhold til det gamle og kendte. Det forekommer mig, at det er denne befolkningens konfrontation med den nye tilværelsestolkning gennem ændringer i deres praktiske liv og senere også gennem undervisning, der er forudsætningen for den store mentalitetsændring, vi plejer at kalde sekulariseringen, og dermed for den vestlige civilisations udvikling – i modsætning til f.eks. mange muslimske lande, hvor magthaverne i vid udstrækning enten ignorerede det nye eller beholdt frugterne af det for sig selv uden at omsætte det til samfundsforandringer.

Lykkemagerne handler om et stadi-

um i denne lange og møjsommelige proces, og her ligger just dens store værdi. Der er forfatterens skildring af holdningerne hos de stræbsomme bønder, og der er ikke mindst hans skildring af forvalter Klestrup og hans fine forståelse af tankegange og følelser hos denne forkæmper for det godes sag. Christiansens viden om både de store linier og den "store" historie og om de faktiske forhold, som Klestrup havde inde på livet, sætter ham i stand til at balancere fint mellem forståelse af Klestrups tanker som de måtte forme sig i hans situation og de større linier, som Klestrup ikke selv kunne overskue, men hvor han også hører hjemme, og som vi nu kender til. Det er fremragende historieskrivning, som forekommer at ligge helt inden for et moderne videnskabssyn. Og det bemærkes, at stilen i denne sjette del af bogen i langt ringere grad end andre steder stjæler billedet.

Noter

1. Som et eksempel blandt mange kan nævnes Robert Muchembled: *Culture Populaire et Culture des Élités dans la France Moderne (XV – XVIII siècles)*, 1978, eng. overs. *Popular Culture and Elite Culture in France 1400-1750* (1985), som lægger meget vægt på studiet af følelser som angst og usikkerhed i en tilværelse, der var truet fra mange sider.
2. Danmarks Riges Krønike, IV, 1599, s. 42, jfr. også Kalkar.
3. Studier i Christian II's ikonografi, Festskrift udgivet af Københavns Universitet, 1970, s. 9 f.
4. Bind V, 1963, s. 447.
5. Her citeret fra *Livsanskuelser gennem tiderne, Renaissance I*, 1958, s. 90.
6. Studiet af Ole Rømers virke er blevet lettet betydeligt ved udgivelsen af *Ole Rømer, korrespondance og afhandlinger samt et udvalg af dokumenter, samlet, oversat og udgivet af Per Friedrichsen og Chr. Gorm Tørtzen, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab*, 2001. Jfr. min anmeldelse i *Fund og Forskning* 2003.